

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

На правах рукопису

ЯРОШ Богдан Олексійович

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ

НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 30-50-х РОКАХ
XX СТОЛІТТЯ

/Історико-політологічний аспект/

Спеціальність 23.00.02

Політичні інститути та процеси

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

КИЇВ - 1995

Робота виконана в Інституті національних відносин
і політології НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор Шаповал Ю.І.,
доктор історичних наук,
професор Кульчицький С.В.,
доктор історичних та
юридичних наук Білас І.Г.

Провідна організація: Львівський державний університет
імені Івана Франка

Захист відбудеться 21 червня 1995 р. о 15.00 на засіданні
Спеціалізованої ради Д.01.67.01 по захисту дисертацій на здобуття
вченого ступеня доктора політичних наук при Інституті національних
відносин і політології НАН України за адресою: 252011, Київ-II,
вул.Кутузова, 8.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту
національних відносин і політології НАН України.

Автореферат розіслано "20" червня 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради кандидат історичних
наук

Ю.А. Левенець

Ю.А. Левенець

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00779192 (Z)

XX століття увійде в історію людства як найбільш бурхливе і суперечливе. Однією з характерних його рис став наступ тоталітарної хвилі. Одночасна поява ряду тоталітарних режимів зумовлювалася визріванням відповідних умов. Перша світова війна, глибока економічна криза підвели людство до усвідомлення необхідності сильних і динамічних державних структур.

Радянський режим був одним з крайніх проявів тоталітаризму, який привів до численних людських і матеріальних втрат. Розпавшись під тягарем внутрішніх протиріч, радянська імперія вже десятки років викликає захоплення в одних і ненависть в інших. Тоталітаризм поступово здає позиції. Однак і зараз на планеті існує чимало диктаторських режимів. Нинішні процеси багато в чому нагадують події, що відбувалися в першій половині нашого століття.

Тривага за майбутнє українського суспільства змушує заглиблюватися у наше недалеке минуле. Саме цим в першу чергу пояснюється необхідність історико-політологічного аналізу тоталітарного режиму, що функціонував на західноукраїнських землях в 30-50-х роках XX століття.

Актуальність теми дослідження.

Розпад радянської тоталітарної системи зробив величезний вплив на хід політичних, економічних, ідеологічних, воєнно-стратегічних відносин у сучасному світі. Поява на руїнах колишнього СРСР нових незалежних держав, перетворення, що відбулися в країнах Східної Європи, внесли якісні зміни у розвиток світового процесу.

Перші самостійні кроки нових незалежних держав не привели до швидкого розв'язання нагромаджених соціально-економічних і політичних проблем. Все це загостило увагу і обумовило підви-

шений інтерес до проблем тоталітаризму і подолання його наслідків.

На території колишнього Радянського Союзу сформувалася значна посттоталітарна зона, в якій існують спільні проблеми, відбуваються схожі процеси. Україна, як і інші держави, змушена рахуватись з наявністю посттоталітарних тенденцій. Владним структурам доводиться враховувати їх при вирішенні таких життєво важливих проблем: а/ становлення державності; б/ пошук виходу з глибокої соціальної і економічної кризи; в/ формування нової української державницької нації; г/ формування власної еліти та інші.

Важливе значення для подолання негативних тенденцій набуває регіональний аспект. Регіони України мають різні досвід тоталітарного минулого та ступінь втягненості мас у тоталітарні процеси, неоднакову післятоталітарну практику.

Актуальність вивчення і аналізу особливостей впровадження і функціонування тоталітарного режиму на західноукраїнських землях визначається цілим рядом обставин. По-перше, тоталітарні структури сталінського режиму були насильно насаджені без будь-яких змін у західному регіоні, причому це відбулося у період його найвищого розквіту. По-друге, впровадження тоталітарного режиму тут було першою спробою зовнішньої експансії тоталітарного режиму після його остаточного утвердження на основному ареалі. По-третє, потреба вивчення тоталітарної специфіки визначається місцем і роллю західноукраїнського регіону в боротьбі за досягнення незалежності України. По-четверте, необхідність визначення, виходячи із особливостей минулого розвитку регіону, феномену західних областей України як генератора і стабілізатора державницьких процесів. Всі ці обставини разом взяті і визначають актуальність

дослідження тоталітарних процесів на західноукраїнських землях у 30-50-ті роки ХХ століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють два періоди. Довоєнний - із вересня 1939 року по червень 1941 року. Післявоєнний - 1944 рік /повернення Радянської Армії на західноукраїнські землі/ і 1953 рік /десятиліття утвердження режиму в західному регіоні України закінчується смертю Й.Сталіна, яка викликала найбільшу кризу режиму/. Для повноти аналізу у необхідних випадках дослідження виходить за вказані рамки. Свідомо упущено період фашистської окупації західноукраїнських земель, який мав свої суттєві відмінності і є предметом спеціального розгляду.

Територіальні рамки дослідження обмежені образами тих частин Волині, Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, що перебували за межами основного ареалу українського народу. Дисертанту доводилося враховувати політичні реалії того часу, територіальні зміни, що пройшли в ході першої і другої світових війн.

Історіографія проблеми та ступінь її розробки.

Перші спеціальні дослідження проблеми тоталітаризму з'являються на Заході в 20-30 роки нашого століття. Західні публіцисти і науковці силою обставин змушені були давати пояснення феномену тоталітарної хвилі, що зароджувалася в Європі. Критики і прибічники фашизму намагалися зрозуміти причину і суть нових режимів. Дж.Амендола розглядав фашизм як тоталітарну реакцію на лібералізм і демократію. Головною ознакою режиму Муссоліні, на його думку, було насильницьке захоплення влади і ліквідація розподілу владних структур.

Одним з перших опонентів більшовицького тоталітаризму був відомий лідер реформаторської течії міжнародної соціал-демократії Карл Каутський. Заперечуючи можливість диктатури пролетаріату,

він звинувачував більшовиків в намаганні насадити диктатуру партії. Вагомий внесок у розуміння сутності тоталітаризму зробив Хосе Ортега-і-Гасет. Спираючись на концепцію масового суспільства, він одним з перших ставить проблему специфіки більшовицького тоталітаризму¹.

Після другої світової війни дослідження тоталітаризму набрали більш широкого характеру. В цей період створюються класичні праці Х.Арендт, К.Фрідріха, Г.Маркузе, Е.Фромма, Р.Арона, К.Поппера, Ф.Хайєка. Їх зусиллями виробляються концепції, в основу яких покладено: визначення тоталітаризму як нової форми панування; намагання тоталітарних режимів повести маси за собою за допомогою утопічних цілей; обов'язковість насилля для нав'язування та існування системи; злочини проти осіб.

Після зникнення з історичної арени гітлерівського фашизму головним об'єктом досліджень стала радянська система. На Заході створюються десятки наукових центрів, що спеціалізувалися виключно на радянології. Їх зусиллями зроблено детальний аналіз радянського тоталітаризму. Важливим поштовхом до вивчення взаємозв'язку внутрішньої суті режиму з його геополітичною експансією став початок "холодної війни".

Ряд зарубіжних авторів значну увагу приділили ідеологічним засадам радянського режиму /Дж.Армстронг, К.Маннхайм та інші/. Зокрема, З.Бжезинський у своїх працях стверджує, що ленінський ідеологічний догматизм і політична нетерпимість у значній мірі виключали можливість появи будь-яких альтернатив, крім створення диктаторської системи. У праці "Великий провал" він пише: "цю систему називають тоталітарною не лише тому, що суспільство
1 Хосе Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. - К.: Основи, 1994. - С.200.

насилено їй підпорядковано, але й тому, що суспільство було насильно перероблено у відповідності з ідеологічною схемою². Цікаві думки щодо впливу етнічних факторів на генезу тоталітаризму висловлювали М.Бердяєв, Р.Пайпс, Р.Такер, Р.Конквест.

Представниками західної політології, соціології, історії пророблена значна аналітична робота. Однак повного уявлення про сутність тоталітаризму і причини різноманітності його прояву при збереженні типологічної єдності, західним дослідникам досягти не вдалося.

У Радянському Союзі проблеми тоталітаризму до кінця 80-х років з відомих причин розроблялися однобічно. Суть радянської системи аналізувалася з точки зору марксизму, а тоталітаризм розглядався на прикладах фашистських і диктаторських режимів. Російські дослідники Д.Проктор, Б.Безсонов, А.Мельников, Л.Чорна, а також українські вчені В.С.Коваль, М.Н.Швагуляк та інші піддали глибокому аналізу такий різновид тоталітаризму як націонал-соціалізм. Різним аспектам тоталітарних суспільств присвячені праці Д.Волгонова, О.Ципка, Р.Медведева, О.Бутенка, М.Гефтера, А.Авторханова, Б.Курашвілі, С.Корольова та інших.

З проголошенням самостійності значно зросла увага до проблем тоталітаризму і в Україні. Великим поштовхом до аналізу тоталітарної спадщини стало створення спеціалізованих наукових установ у структурі Національної Академії Наук України.

Створення Інституту національних відносин і політології НАН України дозволило зконцентрувати дослідження проблем національних відносин і політичного розвитку, визначити пріоритетні напрями досліджень.

² З.Бжезинский. Большой провал // Квинтэссенция. - М.: Политиздат, 1990. - С.260.

Науковцями Інституту національних відносин і політології НАН України проведено серію конференцій і симпозіумів, підготовлено цілий ряд збірників з актуальних проблем. Велику частку в них займають питання політичного і соціально-економічного розвитку західного регіону республіки /Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка. 1994; Українська державність: історія і сучасність. - Київ, 1993; Проблеми соборності України в ХХ столітті. - Київ, 1994/.

Узагальнюючий погляд на етнонаціональний розвиток України, процес національного державотворення зроблено у довіднику "Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. - Київ, 1993".

З'явилися перші дослідження, присвячені розгляду політичних процесів новітньої історії України. Одним з них є цікава книга Володимира Литвина "Політична арена України: дійові особи та виконавці". Автор на великому фактичному матеріалі аналізує болісний процес розпаду тоталітарної системи, досліджує складні політичні процеси становлення державності. В цілому витримуючи розумне співвідношення історичного тла і висвітлення ролі політичних діячів, автор подекуди грішить суб"ективізмом.

Цікаві підходи до розгляду питань політичної суті радянської різновидності тоталітаризму зроблено в аналітичній статті В.І.Матвійчука і В.М.Ткаченка "Концепції радянського тоталітаризму: порівняльний аналіз"³. Говорячи про ідейні основи тоталітаризму, автори роблять висновок, що "на ґрунті недозрілого російського капіталізму марксистське вчення неминуче було приречене на вирод-

3 В.І.Матвійчук, В.М.Ткаченко. Концепції радянського тоталітаризму: порівняльний аналіз // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. - К.: Наукова думка, 1993. - С.45-46.

ження в "казармений комунізм". Для російської революції марксизм, на їх думку, виявився передчасним.

Констатуючи значний поступ у дослідженні тоталітарних режимів зарубіжними і вітчизняними дослідниками, необхідно відзначити незавершеність розпочатих пошуків. Недостатньо опрацьовані такі важливі напрямки досліджень, як етапність розвитку тоталітарних режимів, повнота прояву тоталітарних рис на висхідній і низхідній лінії, особливості масової психології і культури.

Майже не вивченим залишається питання регіональних проявів тоталітаризму, специфіки створення механізму інституціоналізації політичної влади в регіонах, які пізніше включалися до тоталітарних суспільств. Грунтовного аналізу чекає проблема взаємозв'язку тоталітарної ідеології і розвитку національно-визвольних процесів, її вплив на ментальність населення регіонів у залежності від тривалості перебування у тоталітарному суспільстві.

На нашу думку, предметом більшої уваги мають стати такі фактори: мобілізаційні можливості тоталітарних режимів; концентрація зусиль суспільства на головних проблемах, досвід позитивного розв'язання соціальних проблем.

Характерною особливістю радянської історіографії проблем західноукраїнських земель була її яскраво виражена тенденційність. Включення західноукраїнських земель до складу СРСР, встановлення політичного ладу, організація владних структур пояснювалися виключно визріванням революційної ситуації, проявом світової соціалістичної тенденції.

Події і факти вмонтовувалися в офіційно визначену схему, яка виключала будь-які спроби об'єктивного аналізу. Автори в умовах тоталітарного режиму були змушені не стільки вивчати і аналізувати, скільки інтерпретувати події, коментувати їх у дозволенних межах.

Історіографія встановлення тоталітарного режиму в західному регіоні України розпочалася одночасно із самими подіями. Уже в довоєнний період з'являються статті і брошури, в яких чітко простежується лінія державного керівництва на апологетику встановлення радянського ладу в західних областях України.

У травні 1949 року було проведено спеціальний пленум ЦК КП/С/У. 17 серпня 1949 року ЦК КП/С/У прийняв постанову про широке відзначення десятиліття возз'єднання Західної України з Радянською Україною, якою чітко визначалися зміст і напрями висвітлення подій минулого десятиліття. Це активізувало видання наукової і пропагандистської літератури з цих питань. З того часу регулярно з'являлися індивідуальні та колективні монографії.

Величезний масив літератури присвячено передумовам возз'єднання західних земель з Українською РСР. Основним мотивом цих публікацій було намагання показати об'єктивне визрівання революційної ситуації на цих землях, довести неминучість вияву тенденцій національного самовизначення на марксистсько-ленінських засадах. Більшість досліджень, незважаючи на їх однобокий класовий підхід, виконана на високому фаховому рівні і зберігає своє значення і сьогодні⁴.

4 Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. - К.: Держполітвидав. 1949; Торжество історичної справедливості. Львів: Каменярь, 1968; Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. - Ужгород. 1973; П.К.Сміян. Жовтнева революція і Закарпаття /1917-1919 рр. Львів. - 1973; Історичні передумови возз'єднання українських земель. К.: Наукова думка. 1989; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. К.: Наукова думка. 1989.

Значна кількість в основному публіцистичних видань з'явилася з-під пера безпосередніх учасників тих подій⁵. Особливо детально висвітлена ідейна та організуюча роль Комуністичної партії Західної України⁶.

Вітчизняними дослідниками створено значну за обсягом літературу з питань соціально-економічного розвитку західних областей Української РСР⁷. За незначним виключенням, вона носить чітко виражений апологетичний характер і призначалась для того, щоб довести безпомилковість політики тодішнього керівництва.

5 М.Герасименко, Б.Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К.: Держполітвидав. - 1960; М.М.Теслюк. У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів. Львів: Каменяр. 1988; Борці за визволення: Біб.довідник. Львів: Каменяр. - 1989.

6 М.І.Панчук. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. Київ: Вища школа. 1982; В.М.Курило, М.І.Панчук, М.В.Троян. В авангарді боротьби за возз'єднання. К.: Політвидав України. 1985; І.М.Шумейко, П.М.Яцків. Комуністична партія Західної України у боротьбі за народний фронт. Львів: Вища школа. 1985.

7 Розквіт економіки західних областей УРСР /1939-1964 рр./.
Львів: Вид-во Львівського університету, 1964; Социально-экономические преобразования в западных областях УССР за годы Советской власти. Киев. 1977; Богатирський розмах. Розповідь про індустріалізацію західних областей УРСР. Львів: Каменяр. 1979; Г.І.Ковальчак. Економічний розвиток західноукраїнських земель. К.: Наукова думка. 1988.

Велику історіографію має проблема перетворень західноукраїнського села. Написано чимало монографій і колективних збірників⁸. Однак висвітлення теми грішило спрощеністю.

У більшості публікацій перехід на колективні форми господарювання видавався як успіх політики партії, неминучість колективізації як загальної закономірності соціалістичного будівництва. Опір значної частини селянства насильницькій колективізації пояснювався як бандитизм куркульства, виступи ворожих елементів.

Автори колективної монографії "За щастя оновленої землі", говорячи про успіхи, лише мимохідь згадують про людські трагедії: "У ході завершення колективізації сільського господарства було вирішено завдання остаточної ліквідації куркульства як класу... Вороже настроєна проти Радянської влади частина куркульства була переселена у райони, віддалені від їх постійного проживання. Залишки буржуазно-націоналістичних банд і підпілля, що втратили соціально-економічну основу свого існування, були також остаточно ліквідовані"⁹. Що означала "остаточна ліквідація" автори не уточнювали.

Розвиток духовної сфери, освіти, охорони здоров'я висвітлювався як однозначно прогресивний процес, в якому не було суттєвих проблем.

⁸ Сирочинський. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. К.: Держполітвидав УРСР. - 1953; Івасюта М.К.

Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К. 1962; Варецький В.Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в довоєнний період. - К., 1960; Село наше оновлене. Львів: Каменяр. 1979.

⁹ За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979. - К.: Наукова думка. 1979. - С.86-87.

Значні здобутки у дослідженні українського суспільства доби тоталітаризму має зарубіжна історіографія. Працюючи без цензурних обмежень, зарубіжні українознавці створили чітку історичну канву розвитку західних земель в рамках радянської і європейської спільноти¹⁰. У центрі уваги зарубіжних дослідників була проблема українського націоналізму, його впливу на політичні процеси в Україні. Актуальною й сьогодні залишається праця відомого американського радянолога Джона Армстронга, що з'явилася у 1955 році у Колумбійському університеті США¹¹. Вирізняючи поставу західних українців, Д.Армстронг стверджує, що їх світогляд був засадничче "націоналістичний" у тому значенні, що на Західній Україні населення перед 1939 роком бажало "самостійної національної держави" за всяку іншу політичну розв'язку".

Ціла низка праць дослідників українського походження присвячена конкретним проблемам радянського тоталітаризму, більшовицької ідеології та практики¹². Відомий аналітик радянської системи ІО Н.Полонська-Василенко. Історія України. У 2-х томах. Київ.1994;

Орест Субтельний. Україна: історія /Пер. з англ. К.: Либідь.

1991; Орест Субтельний. Розпад імперії та утвердження національних держав: випадок України // Сучасність. 1994. - № 4;

Тарас Гунчак. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - К.: Либідь. 1993; Андрій Жуковський, Орест Субтельний. Нариси історії України. - Львів. 1992.

II Д.Армстронг. Український націоналізм. 1939-1945". - Нью-Йорк, 1955.

12 М.Гадяцький. Джерела московського комунізму. Торонто. 1960; В.І. - с. Імперіалізм Московщини, Росії та Советського Союзу. Торонто. 1952; Юрій Бойко. Російське народництво як джерело ленінізму-сталінізму. Мюнхен. 1959.

Андрій Білинський у праці "Світ і ми" /Мюнхен-Чікаго, 1963 р./, протиставляючи демократичні країни комуністичним, розкриває механізм дії, структуру радянської системи, виділяє як головну і визначальну її ознаку керівну роль партії. "Партія, - на його думку, - є мотором усього державного життя. Вона обсервує, аналізує та робить висновки з життя, які оформлює в т.зв. генеральній лінії партії. Ця генеральна лінія в усіх умовах є генеральною лінією для всіх державних органів та суспільних організацій"¹³.

Виважену позицію щодо значення радянського режиму для України займає відомий історик Орест Субтельний. На його думку, Україна успадкувала від радянської системи дещо більше, ніж державні структури. "Одним з наслідків перемоги СРСР у другій світовій війні стало те, що Сталін забрав заселені українцями землі в Польщі, Угорщині та Румунії та включив їх до складу Радянської України, тим самим уперше об'єднавши всіх українців у межах однієї держави... Беручи до уваги слабкість українського націоналістичного руху в 1917-1920 роках, навряд чи можна припустити, що він міг би так ефективно зберігати та розширювати кордони України, як робив це радянський режим"¹⁴.

Разом з тим не можна повністю погодитися із твердженням Ореста Субтельного про те, що незалежна українська держава з'явилася без національно-визвольної боротьби. Погодитися з таким підходом означало б викреслити боротьбу за державність в 1917-1920 роки і відкинути події воєнного і повоєнного часу.

У зарубіжній українській історіографії досить повне різнополюсне висвітлення дістала проблема зародження, політичної ролі

¹³ Андрій Білинський. Світ і ми. Мюнхен-Чікаго. 1963. - С.158.

¹⁴ Орест Субтельний. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. 1994. - № 12. - С.68.

і військового значення Української Повстанської Армії.

Тим часом у радянській літературі, з відомих причин, збройна боротьба націоналістичного підпілля зображувалася як антинародна та інспірована спецслужбами Заходу. У книзі В.Чередниченка "Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм - знаряддя антирадянської політики імперіалізму / Київ: Політвидав України, 1978/ так характеризується національно-визвольний рух у західних областях УРСР: "Терористичні і диверсійні дії націоналістичних банд не були ізольованими. Вони активно інспірувалися спочатку розвідувально-підбивними органами фашистської Німеччини, аж до її остаточного розгрому, а потім спецслужбами США, Англії та інших імперіалістичних держав, які намагалися, з одного боку, створити нестійке становище в західних областях УРСР, а з іншого - використати учасників збройних банд у своїх військово-політичних інтересах, зокрема у розгортанні "холодної війни". Подібну позицію займає й В.А.Лавиденко. У брошурі "Українська Повстанська Армія": шлях ганьби і злочинів" /К.: Знання, 1989/ він пише: "...Гітлерівські спецслужби залучили українських націоналістів. З цієї метою ватажкам ОУН-бандерівців було доручено створити на території Волині, а згодом і в Галичині озброєні формування, які пізніше й одержали назву УПА".

Радянські дослідники були позбавлені можливості об'єктивного аналізу ролі УПА, її впливу на соціально-політичні процеси в західних областях, не змогли показати причини і масштаби збройного опору режимові, пояснити, яким чином УПА та націоналістичне підпілля змогли протистояти потужній державній машині більше десяти років.

В останній час предметом наукових досліджень вітчизняних вчених стала сталінська система терору. Появились перші моно-

графії, що розкривають механізм репресій, систему державного на-
силля, яка була обов'язковим атрибутом сталінського режиму. Перш
за все, потрібно назвати ґрунтовну монографію у двох книгах Іва-
на Біласа "Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Су-
спільно-політичний та історико-правовий аналіз" /К.: Либідь - Вой-
сько України, 1994/. Автор вперше на широкій документальній базі
розкриває механізм дії карально-репресивних органів, їх вплив на
політичне життя суспільства. Монографія І.Біласа є унікальним ви-
данням, містить цілий том документів, переважна більшість з яких
ще недавно приховувалася від дослідників.

Значну увагу західноукраїнським землям в умовах тоталітарно-
го режиму відведено в дослідженнях Юрія Шаповала. На основі неві-
домих раніше документів і офіційних матеріалів в своїх численних
публікаціях Ю.Шаповал аналізує складний перебіг соціально-політич-
них подій в Україні в 20-50-х роках, зображує суперечливу тоталі-
тарну епоху через конкретні долі відомих діячів тієї доби¹⁵.

За останні роки активізувалося вивчення процесів духовної
сфери, впливу тоталітаризму на ментальність і психологію західно-
українського населення.

Незважаючи на значний обсяг публікацій, що стосуються питань
розвитку західноукраїнських земель в 30-50-ті роки, проблема впро-
вадження і функціонування тоталітарного режиму в регіоні залиша-
ється висвітленою фрагментарно. У вітчизняній науці вона до цього
часу не одержала комплексного монографічного дослідження.

15 Ю.І.Шаповал. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної
історії. К.: Наукова думка. 1993; Ю.І.Шаповал. Людина і сис-
тема /Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні/. Київ.
1994.

Мета і основні завдання дослідження.

Метою роботи є комплексне дослідження процесів впровадження і особливостей функціонування тоталітарного режиму на західноукраїнських землях в 30-50-х роках ХХ століття. Враховуючи сучасний стан розробки цієї важливої теоретичної проблеми, постає нагальна потреба уточнити сутнісні характеристики радянського різновиду тоталітаризму, його внутрішні етапи розвитку і особливості. Спираючись на нинішнє розуміння тоталітаризму, особливо етапу його остаточного утвердження, виявити особливості його прояву на західноукраїнських землях.

Мета досягалася на двох рівнях:

- теоретичне поглиблення концептуальної розробки проблем сутності тоталітаризму на базі нових джерел і сучасної вітчизняної і зарубіжної літератури;
- використовуючи емпіричний матеріал західного регіону, доповнити загальну картину однотипності режиму місцевими особливостями, які поглиблюють розуміння цього явища.

Для досягнення поставленої мети в дисертації вирішувалися такі завдання:

1. На основі переважно нової вітчизняної і зарубіжної літератури проаналізувати становлення і розвиток основних концепцій тоталітаризму.
2. Прослідкувати генезу та еволюцію радянського тоталітаризму, уточнити суть та особливості сталінського періоду.
3. Відтворити інституціоналізацію режиму у західному регіоні України, показати особливе значення політичних структур, вичленивши їх основні елементи.
4. Розкрити механізм насильства в тоталітарному суспільстві на прикладі діяльності репресивних органів у західних областях Укра-

їни, показати домінуючу роль насилья при формуванні і перевлаштуванні суспільства на тоталітарних засадах.

5. Показати специфіку змін в економічному і соціальному житті. Виявити етапність, черговість економічних реформацій, їх соціальний аспект.

6. Проаналізувати ефективність пропагандистського впливу на населення регіону.

7. З'ясувати основні підходи владних структур і їх конкретні кроки щодо церкви і віруючих.

8. Через детальний аналіз дій владних і галузевих інституцій виявити і систематизувати принципи уніфікації розвитку духовної сфери.

9. Висвітлити ідеологічні, духовні та психологічні наслідки впливу тоталітарного режиму на західноукраїнське населення.

Джерельна база дисертації.

Основу джерельної бази дисертації склали архівні документи, значна частина з яких нещодавно стала доступною для дослідників.

Великий масив цінних документів з теми дослідження знаходиться у Центральному архіві громадських об'єднань України /м.Київ/ /ф.І, оп.70, 75/ зберігають матеріали Політбюро і Секретаріату ЦК КП/б/У, важливі документи уряду, силових структур. Багатий матеріал щодо кадрової політики, розвитку духовної сфери зосереджено у фонді "Західних областей".

Документи, що стосуються господарських питань, розвитку культури, освіти, охорони здоров'я, державної політики щодо віруючих виявлено у фф.2, 4648 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України /м.Київ/. Уважно опрацьовано документи обласних державних архівів усіх західних областей.

Велику кількість документів, що стосуються встановлення і функціонування тоталітарного режиму у західних областях України, віднайдено у Російському центрі зберігання і вивчення документів новітньої історії /Москва/. У ф.І7, опис 22 знаходяться матеріали партійних комітетів, інших владних структур, що діяли у західних областях в 1939-1941 роках. У ф.І7 опис 88 зберігаються матеріали повоєнного періоду. У Центральному архіві народного господарства Російської Федерації /Москва/ опрацьовано фф.8625, оп.4; 8724, оп.І, що стосуються економічного розвитку західних областей в повоєнний період.

Нові матеріали щодо діяльності профспілкових, громадських організацій почерпнуто в Державному архіві Російської Федерації /м.Москва, ф.545І/ та профспілковому архіві Росії /ф.І/. Діяльність молодіжних організацій проаналізовано з використанням ф.І, оп.3275 Російського архіву молодіжних організацій /м.Москва/.

Використано багатий матеріал статистичних збірників, галузевих щорічників, мемуарів і спогадів учасників тих подій.

Теоретико-методологічна база.

Застосовано цивілізаційний підхід до аналізу суті і основних проявів тоталітаризму.

Велике значення для дослідження мав структурно-функціональний підхід, який дозволив визначити ієрархію структур, їх спеціфічну роль в єдиному тоталітарному моноліті.

Одним з ефективних засобів вивчення особливостей прояву тоталітаризму у західних областях України був компаративний метод, що дозволив, зокрема, виявити межі трансформації режиму.

Працюючи над дослідженням, дисертант використовував методи об'єктивності, системності, історичної конкретності, предметно-хронологічний.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у комплексному і цілісному підході до теоретичного розгляду проблеми тоталітаризму.

Вперше зроблена спроба історико-політологічного аналізу впровадження і організації тоталітарного режиму в такому великому регіоні, яким є західні області України.

З теоретичної точки зору прослідковуються практичні кроки тоталітарної влади в умовах її виходу за межі основного ареалу зародження і утвердження.

Проведено компаративний аналіз особливостей регіонального прояву режиму з його рисами на основній території.

Уточнено узагальнюючу характеристику етапів розвитку тоталітарного режиму з урахуванням всіх його сутнісних /внутрішніх і зовнішніх/ характеристик.

На захист виносяться такі положення:

На основі узагальнення новітніх досягнень вітчизняної і зарубіжної наукової думки, врахування логіки розвитку тоталітарних суспільств дисертант виводить сім найбільш характерних ознак тоталітарних режимів.

Аналіз сутнісної еволюції тоталітарних режимів, їх основних рубежів дозволяє виокремити п'ять основних етапів: 1. Визрівання передумов і накопичення тоталітарного потенціалу. 2. Процес становлення політичного режиму. 3. Утвердження тоталітаризму як режиму влади і соціально-економічного устрою. 4. Криза, що проявляється перетворенням владних структур у бюрократичні інституції, початком наростаючого протистояння влади і мас. 5. Розпад, що супроводжується змінами у менталітеті мас і намаганнями влади нав'язати нові утопічні проекти та ідеї.

Головним і визначальним елементом радянського тоталітарного режиму було домінування влади Комуністичної партії. Партія, відтіснивши державний апарат, сама перетворилася у найвищий законодавчий і управлінський орган. Утворено унікальне явище - "партія-держава".

Приєднання Західної України до Української РСР відбулося, як свідчать документи, не внаслідок визрівання внутрішніх передумов і створення революційної кризи, а в результаті зговору найбільших диктаторів того часу - Сталіна і Гітлера. Сталін, розширюючи межі своєї імперії, кардинально вирішив і доленосну українську проблему - об'єднав в одній державній структурі дві найбільші частини українського етносу. Це об'єктивно прискорило процеси консолідації українського народу в єдиний організм.

На західноукраїнських землях у повоєнний період було сформовано нову офіційну номенклатурну еліту. Вона відрізнялася від попередньої своїм соціальним складом та ідеологією. Партократична номенклатура, майже командні повноваження, отримала монополію на політику, ідеологію, економіку в регіоні.

Тоталітарна радянська система була впроваджена в західному регіоні України в період її найбільшого розквіту. На західноукраїнські землі було перенесено випробувані методи діяльності спеціальних служб. Зустрівши спочатку упередженість, а потім й опір багатьом своїм заходам, влада перейшла до масових репресій. Одним з найбільш трагічних дій були масові виселення і депортації.

Встановлення радянського режиму на західноукраїнських землях привело до кардинальних змін в економіці і соціальній сфері. Радянська влада здійснила цілий ряд заходів щодо швидкого включення їх до складу єдиного союзного господарського комплексу. Головним була суцільна націоналізація підприємств та інших виробничих структур. В короткі строки економіка була одержавлена.

Найбільші заводи і фабрики включалися до союзних структур, менш важливі - до республіканських і невеличка частина дрібних фабрик і майстерень залишалася у регіональному підпорядкуванні. Розпорядником і фактичним господарем економіки стали центральні адміністративні структури у формі наркоматів, главків, трестів. Тим самим контроль за розвитком економіки і соціальної сфери західних областей перейшов до партійно-господарських структур.

Разом з тим у регіоні розпочався прискорений розвиток виробничого потенціалу. Після десятиліть стагнації і занепаду у розвиток промисловості були вкладені значні бюджетні кошти. Це дозволило реконструювати підприємства і значно розширити їх потужності. З'явилися нові галузі промисловості, вирости робітничі колективи. В короткі терміни в західних областях України ліквідовано безробіття.

Перебудова західноукраїнського села пройшла через ряд специфічних етапів. В перший період аграрної реформи націоналізовано поміщицькі, церковні, монастирські та інші великі землеволодіння. В другий період реформи була конфіскована земля осадників, яких влада позбавила всіляких прав. Більшість цих земель через селянські комітети і тимчасові управління передано у "користування" селянству.

Змістом другого етапу була насильницька колективізація західноукраїнського села. Вона проходила у два періоди: довоєнний - кінець 1939 року - перша половина 1941 року. Він характерний більш зваженим підходом і стриманістю з боку влади. Повоєнний період /1944-50-ті роки/ позначений зростанням насилля з боку влади щодо селян.

Радянська влада особливу увагу надавала пропагандистському впливу. Складність ситуації на західних землях полягала в тому,

що тут існували довгий час відносно демократичні традиції. Марксистська ідеологія стала офіційною і насаджувалася всіма засобами. На це працювали преса, радіо, у великій кількості завозилася ідеологічна література. Однак традиційні впливи і уподобання в той час все ще залишалися домінуючими. Зведення духовного життя під вплив однієї ідеології збіднювало культурні процеси і підпорядковувало їх тотальному контролю. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток.

Швидкому впровадженню радянської системи оприяла система заходів, що їх здійснила влада. Найбільш популярними серед західноукраїнського суспільства були такі кроки влади: вирішення територіальних проблем; усунення домінування польського елемента в регіоні; ліквідація нерівноправного економічного становища української більшості в регіоні; державна політика надання переваги українізації; деполонізація школи і переведення навчання на українську мову; ліквідація безробіття; введення безкоштовного медичного обслуговування.

Практична значимість дисертації.

Матеріал дисертації та висновки можуть бути використані для поглибленого аналізу загальних і регіональних проблем тоталітаризму.

Уважне вивчення особливостей впровадження і функціонування тоталітарного режиму на західноукраїнських землях дозволяє уточнити еволюційні можливості тоталітаризму, його адаптацій до специфічних умов регіонів.

Аналіз функціонування тоталітарних структур, ефективність їх дії дозволить врахувати нинішню своєрідність західного регіону України, прогнозувати і коректувати позицію основних політичних сил у складних умовах становлення державності.

Висновки дисертації можуть бути використані політичними лідерами, партіями, громадськими організаціями для прискорення політичного примирення в регіоні, згуртування більшості навколо державотворчих процесів.

Апробація роботи.

Дисертація обговорена на засіданнях кафедр політології Волинського університету імені Лесі Українки та історії України Українського державного педагогічного університету імені М. Драгоманова, відділах Інституту національних відносин і політології НАН України.

З основними положеннями пошукач виступав на наукових конференціях у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку.

На матеріалах дослідження підготовлено методичні рекомендації до спецкурсу "Тоталітарні режими і перехід до демократії". Студентам Волинського університету декілька років читався спецкурс "Тоталітарні режими сучасності".

Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність і наукове значення обраної теми, аналізується ступінь її наукової розробки, ставиться мета, завдання дослідження, визначається наукова новизна положень, що виносяться на захист, показується теоретичне і практичне значення результатів дослідження.

У першому розділі - "Теорія і практика тоталітаризму" - розглядаються теоретичні проблеми тоталітаризму як специфічного політичного режиму, передумови та еволюція його радянської різновидності, характеризується сталінський період.

Перш за все прослідковуються передумови і фактори, що сприяли появі тоталітарних режимів. Серед головних виділяються такі:

1. Кінець XIX-початок XX століття був переломним етапом у розвитку людства. Лібералізм переживав глибоку кризу. Традиційні структури суспільств, під дією цілого ряду факторів, розпадалися, що викликало значні деструктивні наслідки. Загальна демократизація втягнула у політичне життя багатомільйонні маси. Через систему виборів, плебісцитів населення /на відміну від попередніх століть/ одержало можливість впливати на конкретні політичні рішення. Маса стала активним фактором політики. Разом з тим, при відсутності демократичного досвіду, парламентська демократія у більшості країн не стала ефективним регулятором поведінки мас.

2. Крах світових абсолютистських імперій привів у значній мірі до вакууму влади. Демократичні парламентські структури не змогли його заповнити в короткий час. Проголошення демократії на словах у багатьох випадках вело до встановлення авторитарної і тоталітарної влади.

3. Кардинальні зміни у світовій політиці гостро поставили проблему суспільно-політичного розвитку історично периферійних

регіонів. Критично важливим для цього суспільства було подолати відсталість, реформувати традиційні інституції для нових цілей. Ці процеси супроводжувалися ростом націоналізму і створенням нових держав.

4. Перша світова війна, гостра економічна криза переконливо довели необхідність пошуків більш ефективного управління суспільством, ніж те, яке могли забезпечити ліберальні системи.

5. Першочергового значення набирало розуміння важливості колективних інтересів і дій. Війна і криза, що з нею пов'язана, прискорили пошуки організації влади, в основі якої лежала централізація і державне регулювання. Розпочався швидкий процес етатизації суспільств.

Тоталітаризм, констатується у першому розділі, став відповіддю на кризу лібералізму і невирішеність проблем тогочасних суспільств.

На основі нових матеріалів і документів тієї епохи обґрунтовуються особливості радянської різновидності тоталітаризму, її специфіка.

Це було унікальне явище у світовій історії за своєю організацією, широтою охоплення мас і глибиною контролю за населенням. Всебічний аналіз суспільства, побудованого в СРСР, не дозволяє назвати його "соціалістичним", на підтвердження цієї тези висловлено такі аргументи.

Перший. Всі держави так чи інакше мали репресивний апарат. Але Сталіну вдалося створити виняткову репресивну машину, спрямувавши її проти абсолютної більшості суспільства. Репресії і страх стали не просто додатком, а суттю сталінського режиму.

Другий. Повне відчуження громадян від власності на засоби виробництва повністю позбавило людину основи вільного економіч-

ного господарювання - самостійності. Народногосподарський комплекс, побудований за зразком армійського гарнізону, перетворив особу на гвинтика режиму.

Третій. Система за багатьма параметрами нагадувала феодальну. Селянин, за відсутністю паспорта, був напостійно прикріплений до землі. Робітник, методом прописки, прив'язаний до певного заводу, інтелігент - до визначеного колективу. Людина цінувалася за анкетами і посадовими характеристиками.

Четвертий. Окремі народи та етнічні групи оголошувалися шкідницькими і ворожими режимові, виселялися із рідних місць, присусово позбавлялися самобутності, нищлася їх мова, культура. Система, яка називала себе найпередовішою у світі, позбавляла традицій, руйнувала духовність.

П'ятий. Режим, створивши із підкорених народів "соціалістичну систему", остаточно розколов людство на два табори: соціалізм і капіталізм. Розбудувавши надцентралізований воєнно-промисловий комплекс, режим поставив людство на грань екологічної і ядерної катастрофи.

Шостий. Навіть значні досягнення тоталітарного режиму /введення загальної масової освіти, безкоштовна медицина, мінімальне пенсійне забезпечення, право на працю/ не дозволяють визнати сталінську систему прогресивною і соціалістичною. Соціалізм, залишаючись давньою і світлою мрією людства, не сумісний з аморальністю сталінщини.

Виходячи з комплексного і об'єктивного аналізу суті режиму, робиться висновок, що він найбільш повно характеризується поняттям "партократії".

У кінці розділу констатується, що вагомим доказом визначальної ролі партії у функціонуванні радянського режиму є незаперечно-

ний факт - варто було похитнутися партійному апарату і захиталася найбільша світова тоталітарна потуга. Державний бюрократичний апарат продовжував функціонувати /правда, менш ефективно/, репресивні органи ще діяли, але не стало головного - партії, і вся структура розсипалася. Це переконливо підтверджує, що стержневим для радянської тоталітарної системи був, безперечно, партійний елемент. Саме тому режим, що ґрунтувався на утопічних ідеях Маркса і Енгельса, започаткований Ленінім і сформований Сталінім, можна вважати тоталітарним режимом у формі партократії із залишками феодальних елементів.

У другому розділі "впровадження радянської політичної системи на західноукраїнських землях" основна увага приділена характеру і методам приєднання Західної України до основної української території, заміні старих політичних інституцій новими владними структурами.

Віковічне прагнення населення Західної України воз"єднатися у єдиній Українській державі сталося в результаті змови двох найбільших тиранів того часу - Сталіна і Гітлера. За таємним протоколом від 23 серпня 1939 року західноукраїнські землі відійшли до СРСР. Комплексний аналіз всіх обставин дає підстави вважати, що головним фактором приєднання став зовнішній - поділ сфер впливу між диктаторськими режимами.

Внутрішній фактор відіграв другорядну роль, хоча відкидати його зовсім не має рації. Невирішеними залишалися територіальні, етнічні, релігійні, економічні та інші проблеми. Однак говорити про революційний характер, а тим більше про революційну ситуацію на Західній Україні, як це твердила офіційна радянська пропаганда, було б не вірно. Іронією долі було те, що Сталін, розширюючи межі своєї імперії, об"єктивно сприяв збиранню українських

земель в одну державну структуру. Це мало велике значення для майбутнього державного відродження української нації.

Автор поділяє думку, що високий рівень національної свідомості західноукраїнського населення значно вплинув на піднесення самосвідомості українців центральної і східної України.

У дисертації зроблено детальний аналіз причин і масштабів кадрової експансії в регіоні. Для функціонування радянських політичних структур потрібна була велика кількість лояльних кадрів. Саме тому було взято курс на завезення керівників із східних районів. Після другої світової війни кадровий потік до регіону значно зріс.

Радянська влада, не довіряючи місцевим фахівцям, обмежувала їх висунення на керівні посади. Про це свідчать дані по Львівській області. В 1946 році з 37 завідувачих міськими і районними відділами охорони здоров'я було лише 5 місцевих, або 13,5%. Серед 49 директорів лікарень - лише 5 галичан, або 10,2%, з 65 директорів поліклінік і завідувачих амбулаторіями - всього 4, або 6,2%. Загалом із 151 працюючого у керівному складі охорони здоров'я із уродженців західних областей було лише 14 чоловік, або 9,2 відсотка.

Особливо хворобливо сприймало населення західних областей недовіру до місцевої інтелігенції. У Львові в 50-му році з 1718 професорів і викладачів дванадцяти вищих учбових закладів з місцевих було лише 320 чоловік. Серед директорів цих навчальних закладів не було жодного місцевого жителя, а серед 42 деканів вузів тільки двоє були західними українцями.

Партійні структури КПРС, на думку дисертанта, були у західних областях України, як і в інших регіонах СРСР, специфічною формою організації суспільства. Парткоми брали на себе не лише

партійні, але й державні функції. До їх компетенції належало регулювати діяльність абсолютно всіх інституцій. Це фактично перетворювало правлячу партію у "партію-державу".

Радянські, комсомольські, профспілкові органи, знаходячись під контролем партійного апарату, стали продовженням партії із специфічними функціями. Вони сприяли організації суспільства в інтересах партії, допомагали перетворенню суспільства у єдиний добре контрольований організм.

Центральне союзне керівництво, зайняте проблемою геополітичної експансії, особливо після другої світової війни, ігнорувало історичні традиції, культурні особливості, національну ментальність.

Короткий період перебування Західної України в умовах розквіту тоталітарного режиму не зміг внести корінних змін у ментальність і політичні позиції більшості населення регіону.

Традиції демократизму і багатопартійності залишалися в пам'яті основної маси західних українців і передавалися новим поколінням. Вони і лягли в основу активної позиції населення західноукраїнського регіону в кінці 80-х - початку 90-х років, коли Україна виборювала свою незалежність.

Третій розділ "Державний терор на західноукраїнських землях" повністю відведений розгляду сталінської системи насилля, яка була перенесена на західноукраїнський ґрунт.

Репресивна сталінська машина розпочала свої дії з депортацій "ворожого елементу", до якого включалося широке коло осіб. Депортації розцінювалися тодішнім керівництвом як ефективний засіб регулювання міжнаціональних відносин, зниження соціальної напруги.

Постановою ВКП/б/ від 4 грудня 1939 року і відповідним рішенням ЦК КП/б/У, секретарі Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського та Ровенського обкомів партії зобов'язувалися особисто взяти участь у переселенні осадників, німецьких колоністів, колишньої польської адміністрації. Під їх керівництвом працювали спеціальні "трійки".

Маховик вивезень та переселень набрав обертів після другої світової війни. Всі, хто залишався на окупованих територіях, вважалися підозрілими. Але особливу недовіру режим відчував до західних українців. Для цього придумано категорію "спецпереселенців", до неї потрапляли всі, хто виявляв найменшу непокірність.

У розділі детально розглядається депортація українського населення з Польщі, що проводилася за домовленістю між Сталіним і польським комуністичним керівництвом. Особлива увага приділена злочинній акції "Вісла", яка носила відверто антиукраїнський характер.

Використання дисертантом великої кількості архівних матеріалів дозволило прослідкувати дії режиму по придушенню збройного опору на Західній Україні. Могутній репресивний апарат тоталітарного режиму було кинуте на знищення Української Повстанської Армії /УПА/. Для цього залучалися кадрові війська, сили міліції і служби безпеки, розгалужений партійний, радянський, комсомольський апарат. Влада не могла змиритися із широкою підтримкою УПА західноукраїнським населенням.

Державний комітет оборони СРСР ще до звільнення Західної України прийняв спеціальну постанову, в якій ставилося завдання ліквідації УПА-ОУН. НКВС СРСР і РНК УРСР зобов'язувалися з числа партизанів створити в кожному районі Ровенської, Волинської і Тернопільської областей чисельні загони НКВС, до 25 березня 1944 р.

передислокувати у західний регіон додатково 5 бригад внутрішніх військ.

Як свідчать документи, віднайдені дисертантом в архівах, до боротьби з УПА широко залучалися партизанські загони. Постановою ЦК КП/С/У від 9 лютого 1944 року партизанське з'єднання Маликова С.Ф. загальною кількістю 4460 партизанів переведено у Львівську і Тернопільську області для боротьби з націоналістичними загонами. Цим же рішенням на боротьбу з УПА були спрямовані партизанські загони Бегми В.А. /2660 чол./, Таратути Н.В. /780 чол./, Шитова І.І. /780 чол./, з партизанського з'єднання Федорова О.Ф., для боротьби з УПА виділено два загони, один кількістю 500 чоловік в Станіславську область, другий такої ж кількості - в Дрогобицьку. За рішенням ЦК КП/С/У 18 серпня 1944 року партизанську дивізію Ковпака передано у повному складі, з усім озброєнням Народному Комісаріату Внутрішніх Справ УРСР для боротьби з УПА.

Центральний Комітет КП/С/У, обкоми і райкоми партії були безпосередніми організаторами боротьби проти загонів УПА. Не обійшлося тут, як показує аналіз, без приписок. Дійшло до того, що кількість вбитих, взятих в полон і тих, хто з'явився з повинною за дев'ять місяців 1946 року у 8 разів перевищувала кількість всіх підпільників на 1 січня 1946 року.

Головним фальсифікатором виступав Микита Хрущов. У червні 1945 року Хрущов в листі до Сталіна наводить вражачі дані: "За період від дня звільнення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 року було вбито бандитів 90275, взято в полон 93610 і з'явилося з повинною 40395". За цей час у "бандитів" захоплено 40 гармат, 449 мінометів, 556 танкових кулеметів, 4451 ручний кулемет, 42351 автомат і гвинтівку.

Дисертантом підраховано, що за звітами партійних органів, з часу відступу німецьких військ і до остаточного розгрому УПА в західних областях радянськими органами було вбито, взято в полон і з"явилось з повинною учасників підпільного руху опору 224280 осіб. Якою ж була чисельність УПА, якщо незважаючи на такі втрати вона воювала ще десять років?

Цифри, наведені Хрущовим, за переконанням дисертанта, викликають сумніви з багатьох причин. По-перше, цифрові дані, що надси-^{1.06.1946 р.}лалися до Москви, не співпадають із звітами обласних комітетів партії західних областей. По-друге, таких величезних втрат /всього за один рік/ не витримало б багато тогочасних європейських армій. По-третє, найбільший сумнів викликає кількість тих, хто з"явився з повинною. Адже відомо, що радянські репресивні органи мало коли залишали в живих учасників УПА, тому здавалися вони в руки органів дуже рідко. Втрати УПА в 224280 осіб більше відповідали бажанням М.Хрущова зробити добре враження на Сталіна, ніж реальному стану справ. Ці вражаючі цифри з"являлися тому, що кожен секретар обкому і райкому партії добре знав, чого хочуть у Києві і Москві і подавав бажану інформацію.

Потужна репресивна сталінська машина була кинута не тільки проти безпосередніх учасників націоналістичного підпілля, а й проти населення регіону. Насилля державних органів у другій половині 40-х років було нічим не обмежене.

Велика вина у наростанні насилля, на думку дисертанта, лежить і на керівництві ОУН і УПА. Закликавши і мобілізувавши значну частину населення на збройний опір владі, політичне керівництво ОУН-УПА не все зробило для зниження втрат серед загонів УПА і мирних жителів.

Потрібно не забувати, що ОУН-Б сама була тоталітарною силою і використовувала відповідні методи. УПА могла протистояти централізованій владі тільки за допомогою сили. В результаті національно-визвольний рух на заході республіки набрав характеру гострої конфронтації з використанням крайніх засобів.

У першій частині четвертого розділу "Зміни в економічному та соціальному житті" аналізується структурна і соціальна ломка у промисловості, проведення перебудови економіки.

У західних областях негайно розпочалася націоналізація промислових підприємств. Націоналізовані підприємства включалися відразу у галузеву структуру промисловості СРСР і УРСР.

На західноукраїнські землі переносилися методи радянського господарювання. Створювався розгалужений адміністративний апарат, що вело до удорожання продукції. Так, в системі Станіславської облпромради на 5325 робітників припадало 1320 службовців, в облпромспілці на 1881 робітника приходилося 518 службовців.

В інтересах загальносоюзного комплексу проведено банківську реформу, націоналізовано 414 банків і 1500 кредитних закладів. Замість них утворено 6 обласних контор з районними відділеннями Держбанку СРСР. З того часу банківська справа знаходилася в руках Москви.

Для економічного розвитку західних областей у повоєнний період важливе значення мали додаткові капіталовкладення з державного бюджету. В 1950 році виробництво всієї валової продукції в республіці, у порівнянні з 1940 роком, зросло в середньому на 220 відсотків, а в західних областях - на 353 відсотки. Особлива роль у розвитку економіки західних областей відводилася Львівській області і місту Львову.

У дисертації акцентується, що відбудова і нарощення індустріального потенціалу західних областей відбувалася на тлі масового напливу робітництва з усіх республік Союзу. В 1944-1946 роки до Львова направлено понад 14 тисяч робітників і 2 тисячі інженерно-технічних працівників. Всього в перші повоєнні роки на постійну роботу до західних областей України прибуло майже 100 тисяч робітників і спеціалістів. Якщо врахувати, що середня сім'я пересічно складається з трьох осіб, то кількість прибулих становила приблизно 300 тисяч.

Що означав наплив майже 300 тисяч осіб до західноукраїнського регіону? З одного боку, до регіону приїжджала значна кількість кваліфікованих спеціалістів, які допомагали готувати місцеві кадри. З іншого ж боку, на думку дисертанта, така маса приїжджих, без сумніву, покликана була вирішувати не лише економічні проблеми регіону. Якщо врахувати, що вони зосереджувалися у містах, то це суттєво впливало на політичну і психологічну ситуацію. Інтернаціональний російськомовний елемент ставав, у зв'язку з цим, активним фактором громадсько-політичного життя регіону. В багатьох промислових містечках і робітничих поселеннях вимушені іммігранти ставали домінуючою силою.

Значні капіталовкладення дозволили створити нові галузі промисловості, сформувати місцеві робітничі колективи. У короткі строки ліквідовано безробіття, яке десятками років переслідувало значну частину західних українців.

Дисертант виходить із того, що приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР створювало сприятливіші умови для соціально-економічного розвитку всієї економіки України, раціонального розміщення її продуктивних сил. Для майбутнього України позитивне значення мало вирівнювання рівнів економічного розвитку регіонів.

Далі у розділі розглядають цілі, форми і методи земельної реформи, їх черговість і політичні наслідки. Документи того часу дозволяють зробити висновки, що радянська влада вже в кінці 1939 року розпочала процес одержавлення землі. Націоналізовувачи землю в поміщиків, осадників, церкви, влада передавала значну її частину для новостворюваних радгоспів і колгоспів.

У довоєнний період зроблена спроба організувати перші колективні господарства. Щоб прискорити цей процес у березні 1941 року встановлено граничні норми землекористування на один селянський двір. При створенні колгоспів на селян чинили грубий тиск, порушували закони. Для пропаганди переваг колективного господарювання в 1940 році створено мережу радгоспів, МТС, організувалися поїздки на Московську сільськогосподарську виставку. Початок війни перешкодив планам влади і вони реалізовувалися у повному обсязі у повоєнний період.

На кінець 1945 року у західних областях було відновлено і організовано 130 колгоспів. У 1945-1947 роках до колгоспів вступали, головним чином, бідняки.

З 1947 року посилюється наступ на "куркульство". Для куркульських господарств скорочувалися терміни здачі продукції, відмінялися будь-які пільги. Це різко прискорило темпи колективізації. Якщо восени 1947 року у західних областях організовано близько тисячі колгоспів, то в кінці 1948 року - створено майже 4 тисячі.

Насильницька колективізація одноосібного західноукраїнського села набрала характеру гострої боротьби. Вона супроводжувалася репресіями до тих, хто не бажав вступати до колгоспів. На темпи і методи колективізації в значній мірі впливав хід збройної боротьби з учасниками національно-визвольного руху. Від результату цієї боротьби залежала і доля колективізації.

Ціною величезних зусиль, констатується у кінці розділу, влада нав'язала західному регіону України без суттєвих змін радянську модель колективного господарювання. Особливості перетворень у західноукраїнському селі впливали із розірваності цього процесу внаслідок війни. Причому 1939-1941 роки були більш спокійними. Друга половина 40-х років характерна загостренням ситуації і наростанням конфліктів на основі колективізації.

У п'ятому розділі "Духовна сфера під тоталітарним тиском" аналізуються впливи тоталітарного режиму на зміни у духовній сфері.

Вивчивши напрямки та форми ідеологічної роботи партійних органів серед населення західних областей в 30-50-х роках дисертант приходить до висновку, що пропагандистський вплив на населення регіону був одним з основних видів діяльності.

Владі доводилося рахуватися із складністю ситуації у Західній Україні, де існували довголітні відносно демократичні традиції. Пропагандистська машина досвід тоталітарного впливу населення СРСР перенесла на західноукраїнський регіон.

Після вступу у вересні 1939 року Червоної Армії в Західну Україну почалося переслідування просвітницьких і культурницьких організацій, що діяли за польської влади. Найголовнішою з них була "Просвіта". Влада заборонила і широко відоме Наукове товариство імені Т.Шевченка, що діяло у Львові. Цим самим влада усувала конкуренцію ідей. Марксистсько-ленінська ідеологія надовго стала монопольною.

За спостереженнями автора, пропагандистська діяльність значно активізувалася в кінці 40-х років у зв'язку з відзначенням десятиліття возз'єднання Західної України з Радянською Україною. ЦК КП/б/ 17 серпня 1949 року прийняв постанову, якою зобов'язав включитися до відзначення ювілею всі області України. Лише у Стані-

славській області до цієї дати зроблено 2980 доповідей і прочитано 160 лекцій. В колективах підприємств, установ, колгоспів організовано 2614 урочистих зборів. Понад 20 тисяч агітаторів провели на цю тему 186 тисяч бесід з населенням області.

У спеціальному параграфі розкривається політика режиму щодо церкви і віруючих. Ще у довоєнний період "атеїстична пропаганда" розпочалася з нищення молитовних будинків, синагог і костелів. Однак відкрито виступити проти Української Греко-Католицької /уніатської/ і Автокефальної церков в той період влада не наважилася. У повоєнний період державні структури взяли курс на знищення УІКЦ.

З цією метою органи державної безпеки створили ініціативну групу з представників духовенства, яку очолив настоятель Преображенської церкви у Львові Г.Костельник. У травні ^{1945 р.} група звернулася до духовенства західних областей із закликом порвати з унією.

Щоб залякати духовенство органи безпеки заарештували керівництво церкви, звинувативши його у зрадницькій діяльності. Однак 294 священників не зреклися церкви. На проведеному Соборі у м.Львові 8-10 березня 1946 року 235 делегатів, під контролем і тиском органів безпеки, прийняли постанову відмовитися від рішень Брестської унії і вернутися до руської православної церкви.

Тоталітарний режим всіляко обмежував діяльність інших церков і релігійних об'єднань. Головну роль у цьому відігравала Рада у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР. Рада, маючи свої відділення у республіках і областях, намагалася контролювати життя віруючих і священнослужителів.

Після деякого послаблення тиску на релігійні об'єднання в час війни, в 50-ті роки зростає антирелігійна пропаганда. Пошукач аналізує цілий ряд цікавих документів, віднайдених ним в архівах України. Цінним у цьому плані є документ, в якому розгорнута програма

обмеження діяльності релігійних об'єднань, підготовлений за завданням заступника Голови Ради Міністрів УРСР.

Рекомендації були схвалені в уряді і передбачали широку програму дій: зменшення земельних наділів монастирям; обмеження приймати до монастирів осіб молодого віку; заборона релігійним громадам збирати пожертвування за межами церкви і молитовних будинків; перешкоди об'їздів старшими духовними особами населених пунктів. Була також заборона на проведення загальних зборів віруючих, проведення богослужінь під відкритим небом, обмежувалася купівля і придбання будівель релігійними об'єднаннями.

Окремий параграф відведено політиці в галузі освіти, культури і охорони здоров'я.

Торкаючись освітньої політики, дисертант приходять до висновку, що радянська влада, на відміну від польської, проводила політику українізації. На освіту виділялися значні кошти, що привело до збільшення шкільної мережі. Цим самим переслідувався ряд цілей. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів з місцевих жителів, отримати, таким чином, масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, охопити ідеологічним впливом доросле населення.

Післявоєнний період був часом швидкого росту загальноосвітніх шкіл. Всього в західних областях в 1945-1946 навчальному році нараховувалося 6240 шкіл. Ще 688 шкіл працювало в Закарпатській області. Суттєво, порівняно з довоєнним часом, змінилась мова викладання. З українською мовою навчання було 6025 шкіл, російською - 41, молдавською - 104, польською - 68, чеською - 1, єврейською - 1.

Особлива увага зверталася на творчу інтелігенцію. Дисертант віднайшов цікаві спогади з цього приводу в особистому архіві Петра Панча, який був відряджений у західний регіон з групою ЦК КП/С/У.

Львівська спілка письменників складалася в 1939 році з 58 членів різних політичних напрямків. Тоталітарний режим не бажав рахуватися з таким розмаїттям. Після війни із організації виключено всіх, хто не поділяв комуністичних поглядів. У спілці залишилося всього 14 членів. Подібні реорганізації відбулися в спілках художників, композиторів, інших творчих об'єднаннях. Створивши нові організаційні структури у творчих колективах, тоталітарний режим встановив суворий контроль за творчою інтелігенцією західних областей.

У цьому розділі коротко прослідковуються наслідки перенесення радянської системи охорони здоров'я на терени західноукраїнських областей. Лікарська допомога вперше стала загальнодоступною. Зростання мережі лікувальних закладів, зміцнення їх матеріальної бази привернуло симпатії до радянської влади з боку західноукраїнського населення.

ОСНОВНІ ПРАЦІ ДИСЕРТАНТА З ДОСЛІДЖУВАНОЇ
ПРОБЛЕМИ:

1. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50 роки ХХ століття /історико-політологічний аспект/. Луцьк: Над-стир"я. 1995. II друк.арк.
2. Тоталітарні режими і шляхи переходу до демократії. Луцьк. 1995. 2 друк.арк.
3. Теорія і практика тоталітаризму. - Луцьк: Зоря. 1995. 2,5 друк. арк.
4. Уніфікація освіти в західних областях України, як засіб впливу на духовну сферу // Ментальність, духовність, саморозвиток особистості. Київ, 1994. Част.2, Розд.2, 0,3 друк. арк.
5. Політичне насилля - органічна риса тоталітаризму. - Луцьк, 1994. - 2 друк. арк.
6. Уніфікація освіти в західних областях України в 40-і роки ХХ-го століття // Матеріали XI наукової конференції Волинського держуніверситету. Частина 3. Луцьк, 1994. 0,2 друк. арк.
7. Суть і специфіка радянського тоталітаризму // Матеріали XI наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Волинського державного університету імені Лесі Українки. Частина 2. Вид-во Волинського університету "Вежа", Луцьк, 1995. - 0,2 друк. арк.
8. Роль научно-технического сотрудничества ПНР и СССР для развития польского народного хозяйства // Экономическая интеграция и материально-техническая база стран СЭВ. - М.: Мысль. - 1977. I друк. арк.
9. Удосконалення організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи. Дальший розвиток культури // Нариси історії Волинської обласної партійної організації. - Львів: Каменярь. - 1981. - 3,5 друк. арк.
10. Структурні зміни у промисловості Волині в 1939-1941 роках // Волинь в другій світовій війні та перші повоєнні роки. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом. 19-20 квітня 1995 року. Луцьк. 1995. - 0,2 друк. арк.

- I1. Суспільно-політична активність трудящих Волині у 50-ті роки // *Минуле і сучасне. Матеріали Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 1986. - 0,3 друк. арк.*
- I2. Відродження національної школи // *Матеріали міжвузівської конференції. Луцьк. 1992. - 0,4 друк. арк.*
- I3. Проблеми становлення багатопартійності на Україні // *Матеріали XXXVIII конференції професорсько-викладацького складу Луцького педінституту, частина I. - Луцьк, 1992. - 0,1 друк. арк.*
- I4. Деякі проблеми розвитку багатопартійності в Україні // *Матеріали конференції Луцького педінституту, част. I. Луцьк. 1993. 0,2 друк. арк.*
- I5. *Wzrost gospodarcza i naukowo-techniczna ZSRR i Polski // Ideologia i Polityka. 1987. - № 10. 1 друк. арк.*

Anotation. Yarosh Bogdan Oleksiyovich. The totalitarian regime in Western Ukraine in the 1930's, 40's and 50's (historical, political science aspect). Manuscript. Thesis for the a doctor's degree in political science. Political science.

The Institute of National Relations and Political Science of the Ukrainian National Science Academy. Kyiv 1995.

This thesis deals with the investigation of special aspects of the totalitarian regime in Western Ukraine in the 30's, 40's and 50's. It was determined that the main element of the Soviet totalitarian regime was the predominance of the Communist Party, the creation of a unified party-state. The western region of Ukraine Soviet totalitarian structures and methods of working were introduced and the party nomenclatura was formed.

Key words: totalitarian regime, institutionalism, staff, terrorism by the state, unification.

Анотация. Ярош Богдан Алексеевич, Тоталитарный режим на западно-украинских землях в 30-50-е годы XX века / историко-политологический аспект/. Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук. 23.00.02. Политические институты и процессы.

Институт национальных отношений и политологии Национальной Академии Наук Украины. -Киев, 1995.

Диссертация посвящена исследованию особенностей тоталитарного режима на западноукраинских землях в 30-50-х годах. Установлено, что главным элементом советского тоталитарного режима было доминирование коммунистической партии, создание "партии + государства". В западный регион Украины перенесены советские тоталитарные структуры и методы их деятельности, сформирована новая партократическая номенклатура.

Ключевые слова: тоталитарный режим, институционализация, кадры, государственный террор, унификация,

C. Yarosh

Підписано до друку 18.05.95. Формат 60 x 84 I/16
Ум.друк.арк. 1,87. Обл.-вид.арк. 2,0
Тираж 100. Зам. 8. 1995 р. Безплатний.

Лабораторія ЦДАГО України
м.Київ-II, вул.Кутузова, 8

448827

AB 32.496